

УДК 340.115.6

DOI: 10.20535/2307-5244.52.2021.236148

**П. П. Захарченко**

ORCID: 0000-0002-4968-9844

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

**В. О. Карнічков**

ORCID: 0000-0001-8529-1246

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

**М. І. Мірошніченко**

ORCID: 0000-0001-8142-9340

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

*P. Zakharchenko*

*Taras Shevchenko National University of Kyiv*

*V. Karpichkov*

*Taras Shevchenko National University of Kyiv*

*M. Miroshnichenko*

*Taras Shevchenko National University of Kyiv*

## **СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ В МОСКОВСЬКОМУ ЦАРСТВІ: CONTRA**

*State-Representative Monarchy in the Moscow Kingdom: Contra*

*Проаналізовано формування, склад, функції земських соборів у Московському царстві, їхню відповідність до критеріїв установ, що належать до інститутів станово-представницької монархії. Для всебічної оцінки цього політико-правового явища залучено різноманітні джерела як історіографічного, так і матеріального походження. Результатом дослідження стало спростування поширеного як у радянській, так і в сучасній літературі твердження про панування в Московському царстві XVI–XVII ст. самодержавної форми правління з домінуванням ознак станового представництва.*

*У роботі проілюстровано погляди вчених, які здебільшого заперечують станово-представницький характер самодержавної Московії. На підтвердження їхньої позиції автори надали інші докази, що в сукупності мають на меті вирішити поставлене наукове завдання.*

**Ключові слова:** станово-представницька монархія, земський собор, форма правління, політичний режим, Московське царство, суспільні верстви, представництво.

*In the article, we analyzed the organization, structure, and functions of provincial councils in the Moscow kingdom, their conformity to the criteria of es-*

*tate-representative democracy institutions. In our research, we applied various historiographical and material sources to assess this political and legal phenomenon. As a result, the study refutes the assertion that the estate-representative form of government was dominant in the Moscow kingdom of the 16–17<sup>th</sup> centuries, as both Soviet and modern literature stated.*

*The paper presents the views of scholars and memoirists, who mostly deny the estate-representative features of autocratic Moscovia. The authors provide evidence to support their position.*

*This study demonstrates the difference between the estate-representative institutions of Moscow and Western Europe. It argues that such institutions in Europe traditionally were vested with legislative powers, i.e. they adopted legislative acts intended to constrain or control the monarch. Heads of state convened parliament based on orders to address pressing issues of political life. The elected persons who attended parliamentary sittings received orders and instructions, and when returning back they were accountable for their actions before those who delegated them. The elected got a task to protect the interests of the third class (burghers), to which they belonged.*

*In contrast to Western Europe, the class society in Moscovia had failed to develop. It had brought to life only in the second half of the 18<sup>th</sup> century. There was no election of representatives from the caste corporation at all, and those held were far from democratic and had no connection with the caste society. All this leads to the conclusion that the history of Russia has never seen such a form of government as the estate-representative monarchy.*

**Keywords:** estate-representative monarchy, Zemsky Sobor, form of government, political regime, Moscow kingdom, social groups, representation.

«Жоден інститут, жодне питання російської історії, можна сказати безпомилково, не викликали такого глибоко життєвого інтересу як серед фахівців істориків і юристів, так і серед широкої публіки, як московські земські собори. Інтерес обумовлювався багатьма причинами: одним земські собори здавалися своєрідним інститутом, створеним самостійними умовами еволюції російського життя; для інших земські собори були політичним ідеалом, який модифікувався згідно з умовами історичного моменту і епохи, нарешті, для багатьох земські собори були установами аж ніяк не своєрідними, навпаки, установами типовими, властивими певним етапам історичного розвитку формування державного життя. Ніде також не позначалися з такою силою і рельєфністю політичні й суспільні ідеали, філософський світогляд як при розробці історії земських соборів», — ці слова належать досліднику історії земських соборів С. Аваліані (Авалиани, С. А. 1916, с. 3). Вони були висловлені 1910 р., в той період, коли в Російській імперії розпочиналися

пошуки оптимальної моделі державного устрою та майбутнього конституційного ладу країни.

Стисліше з цього приводу висловився сучасник тієї доби В. Ключевський. Аналізуючи погляди дослідників на місце земських соборів у політичному житті країни, він також виокремив позиції, панівні в науковому середовищі. З одного боку, частина вбачала в соборах лише додатковий елемент урядування, який ніколи не функціонував як самостійний «рушій політичного життя» і не мав впливу на адміністрування і законодавство. Інші надавали їм рис функціональності як органу народної опозиції. Мовляв, собори втілювали інтереси народу (За допомогою земських виборних. — *Авт.*) і вплинули на законодавство й урядування в опозиційному антибоярському напрямку (Ключевский, В. О. 1890).

Від сказаного нас відокремлює століття, проте інтерес до земських соборів не згасає. Досі залишається нерозв'язаною проблема віднесення земських соборів в історіографії радянської доби, та й у нинішній російській, до установ станово-представницької монархії, що потребує наполегливої додаткової роботи та доказового обґрунтування. В означеній площині ніхто з фахівців сфери історико-правової науки України дослідження досі не проводив, хоча курс історії держави і права зарубіжних країн з викладом матеріалу про еволюцію інститутів державної влади в Росії ніхто не скасовував. На базі тих джерел, якими користуються сучасні російські дослідники (Для реконструкції цілісної моделі функціонування представницького інституту їх не вистачає. — *Авт.*), крапку поставити поки що не вдається. Слід шукати й залучати до наукового обігу інші, невідомі історичні чи правові джерела або проводити компаративістські дослідження, в котрих демонструвати схожість (якщо вона є) інститутів станово-представницької монархії в Західній і Східній Європі з політико-правовим реаліями середньовічного Московського царства, чим довести або спростувати належність останньої до європейської інституційно-правової традиції.

Задовго до нас подібну думку висловив маститий російський учений кінця XIX — початку XX ст. В. Ключевський. Він також пропонував порівнювати земські собори з західноєвропейськими установами, «щоб аналогією поповнити недоліки окремих туземних і сучасних вказівок» (Ключевский, В. О. 1890). Подальша робота в цій науковій площині є нагальною необхідністю.

*Актуальність* вивчення станово-представницької монархії полягає у виявленні механізму функціонування сучасної представницької демократії в Західній Європі та в Росії, усвідомлення природи відмінностей між ними. Глибше пізнання проблеми сприятиме розумінню принципів функціонування різноманітних моделей сучасної європейської демократії.

*Метою* розвідки є історично-правова оцінка формування й діяльності земського собору, що претендує в сучасній російській історіографії на ста-

тус інституту станового представництва в умовах монархічного правління у Московії XVI–XVII ст.

Дослідження спирається на комплекс *методів*, базується на принципі їхньої взаємодоповнюваності або поліметодологізму. Обґрунтованість, достовірність висновків та узагальнень забезпечено використанням філософських, загальнонаукових і конкретно-наукових методів пізнання. Серед них виділяються історично-правовий, правової компаративістики, догматичний, аксіологічний, метод герменевтики.

До проблеми земських соборів зверталася велика плеяда вчених як історичної спеціалізації, так і історично-правового профілю. У XIX ст. та на початку XX ст. соборна тематика притягувала значну увагу таких дослідників із числа юристів як М. Владимирського-Буданова, Ю. Готьє, А. Кабанова, М. Карєєва, В. Латкіна, Б. Чичеріна тощо. Історики (В. Вернадський, М. Карамзін, В. Ключевський, М. Костомаров та інші) теж не були байдужі до діяльності названих установ. Радянська й сучасна російська історіографія не знижували інтересу до тематики. Земські собори незмінно потрапляли в поле зору О. Белоновського, Г. Гальперіна, Б. Грекова, Н. Єрошкіна, А. Зіміна, А. Красницької, Б. Миронова, С. Шмідта, Л. Черепніна, С. Юшкова та інших авторів. Вітчизняні дослідники, окрім В. Ульяновського та В. Мордвінцева, не проникали глибоко в світ російської історії доби середньовіччя, а правовий статус земських соборів, склад, природа формування не були пріоритетними в їхніх дослідженнях.

Досягнення мети, поставленої в роботі, неможливе без визначення окремих дефініцій, які є ключовими в термінологічному ряду обраної тематики. Отож, станово-представницькою монархією у «Великій Радянській енциклопедії» названо форму феодальної держави, за якої влада короля або великих територіальних князів (у Німеччині, Нідерландах) поєднувалася з наявністю станово-представницьких установ. Складалася в більшості країн Європи в XIII–XIV ст. (в Кастилії у XII ст., в Угорщині та Польщі в XV ст.) Під час формування загальнодержавних станів (у масштабі цілих країн) і органів станового представництва — центральних (парламент в Англії, генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії, сейм у Польщі, Чехії, риксдаг у Швеції тощо) і місцевих (наприклад, провінційні штати у Франції й Нідерландах, воеводські сеймики в Польщі тощо). Енциклопедія стверджує, що станове представництво у формі земських соборів існувало також у Росії в XVI–XVII<sup>1</sup>.

Услід за тим, «Велика російська енциклопедія» 2004 р. вважає станово-представницьку монархію унікальним європейським явищем, включає до нього й земські собори, проте вважає, що потенціал станово-представ-

<sup>1</sup> Гутнова Е. В. Словосно-представительская монархия // Большая советская энциклопедия. 2012. URL : <https://slovar.cc/enc/bse/2043354.html>

ницької монархії «особливо в російських земських соборах» менш виражений, ніж у ідентичних інститутах Західної Європи<sup>1</sup>.

Встановлення часу, місця й авторства появив в науковому обігу поняття «земський собор» теж має неабияке значення. «Соборність» як термін запозичений із церковного вжитку. Мовимо про церковні собори, що збиралися у Московщині. Таку форму сприйняла і світська влада. С. Шмідт зазначив, що «собор» — це будь-які збори загалом: і спеціальні збори будь-якої групи духовенства, і збори державні для обговорення будь-яких питань (Шмідт, С. О. 1965, с. 121–122). Відомий радянський джерелознавець і медієвіст академік Л. Черепнін назвав 57 земських соборів, що відбулися у XVI–XVII ст., але при цьому визнав відсутність фіксації терміну «земський собор» у документах XVI ст. і його епізодичного застосування в джерелах XVII ст. «Документи XVII століття, що говорять про скликання земських соборів, частіше вживають просто “Собор”, “Совет”, “Земський Совет”», — наголошував учений в одній з робіт (Черепнін, Л. В. 1978, с. 63).

Одноставніші дослідники у ставленні до поняття «земський». Хоча подекуди в джерелах трапляються справи «государеві і земські», Л. Черепнін наполягає, що в XVI ст. так позначалося одне поняття — «державний» (Черепнін, Л. В. 1978, с. 63–64). С. Шмідт поглибив відомості про поняття розуміння дефініції: «Земский — значит общегосударственный (для всей земли), государственный в противоположность государеву (т. е. лично касающемуся государя), и гражданский, и светский (в противоположность церковному), и штатский (в противовес ратному)» (Шмідт, С. О. 1965, с. 122). Як бачимо, для спростування надуманої поняттєвої категорії «станово-представницька монархія», що на нашу думку, свідчить про її штучність для середньовічної історії Московського царства, достатньо вагомим аргументом є зміст понять, яким оперує російська історіографія. У назві «собор всея земли» вбачається швидше розуміння «собору всієї держави», тобто представників з різноманітних регіонів, а не народних і навіть не станових зборів, що було характерно для станово-представницьких монархій європейського типу.

Ознайомлення з літературою з тематики, що досліджується, свідчить про штучність іще одного терміну, елементу земських соборів — «боярська дума». Він також не трапляється в історичних джерелах періоду, що вивчається. Російський учений Н. Загоскін виявив цю невідповідність іще в другій половині XIX ст. «Палата» або «верх» були зрозумілішими термінами для сучасників, ніж боярська дума. «Верх» означав верхні поверхи царських хором, де розміщувалися палати урочистих зборів, аудієнцій, прийомів, а також житлові приміщення царської сім'ї (Загоскін, Н. П. 1879, с. 40–41).

<sup>1</sup> Хачатурян Н. А. Сословно-представительская монархия // Большая российская энциклопедия. 2004. URL : [https://bigenc.ru/domestic\\_history/text/3637925](https://bigenc.ru/domestic_history/text/3637925)

Для відповіді на одне з ключових і дискусійних для політичної історії Росії питань щодо того, чи пройшла вона в минулому період станово-представницької монархії й чи включена в цій частині до кола європейської правової традиції, закономірностей її політико-правової еволюції, слід відповідати на інші супутні питання, відповідь на які, ймовірно, забезпечить вирішення поставленого наукового завдання. Ознаки станово-представницької монархії, які виявили дослідники історико-правового профілю, на загал мають такий вигляд: 1) наявність станового суспільства в період формування станово-представницької монархії; 2) захист представниками окремих станів корпоративних інтересів усього стану, який вони презентують, у відповідному органі влади, під корпоративністю слід розуміти об'єднання окремих осіб певного професійного спрямування в союзи, що базуються на міцних правових засадах; 3) наявність політичної опозиції, її активність у критиці монарха, інститутів влади, які він сформував, а також здатність організувати дієвий контроль за її діяльністю; 4) представницький характер установ, до яких обиралися представники окремих станів. Тобто це — наявність представників народу (в нашому випадку — станів) в органах управління та їхня участь у виборах цих органів. При цьому окремий стан, що обрав своїх представників до станово-представницької установи, мав наділяти виборну особу повноваженнями на здійснення належної йому влади (Васильченко, О. Ю. 2013, с. 110); 5) вважається закономірністю, що в станово-представницьких установах Європи ключову роль відігравали привілейовані стани — духовенство та дворянство. На початку становлення станового представництва міщани перебували або в невизначеному, або в залежному становищі, а селянство здебільшого було позбавлене права участі в зазначених форумах; 6) закріплення правового становища станово-представницької установи в державі та рівень законодавчої регламентації її діяльності; 7) наявність механізму, здатного обмежувати владу глави держави. Ось такими вбачаються основні ознаки, притаманні станово-представницькій організації монархічної влади.

Як стверджує численна зарубіжна і вітчизняна історіографія, станово-представницькі установи в класичній формі мали законодавчі повноваження й часто користувалися своїм правом ухвалювати законодавчі норми, змістом яких було обмеження влади царя. Таких випадків у країнах Західної і Східної Європи було безліч. Збори тут король скликав періодично, за необхідності, в тому разі, коли вирішувалися питання станових прав. Вибірні особи чи очільники окремих станових корпорацій, що направлялися на сесії, здебільшого отримували інструкції й відповідали за свої дії перед виборцями. Якщо вони не справлялися з обов'язками, то могли бути відкликаними тими станами, які їх делегували. На обраних представників покладалися обов'язки захищати не власні інтереси, а права та свободи своєї станової корпорації.

Кожен стан збирався окремо, мав свою палату, вів переговори з королем, укладав з ним відповідні договори чи угоди. Король з окремим станом вів перемовини на більш-менш паритетних засадах.

«Якщо суспільний стан вважає свої права порушеними, він міг відмовитися від покори королю, взятися за зброю для свого захисту і застосувати примусові заходи. Це право самозахисту нерідко вносилося в угоди, що уклалися з королем», — наголошував Б. Чичерін (Чичерин, Б. Н. 1899, с. 156).

Саме Б. Чичерін (Дядько радянського дипломата Г. Чичеріна. — *Авт.*) — відомий юрист і філософ права XIX ст. — першим у російській науковій літературі поставив під сумнів статус земських соборів як інститутів, що відповідали рисам, характерним для станово-представницької монархії. Названій проблемі він присвятив фундаментальну працю «О народном представительстве» (вийшла у світ двічі, у 1866 і 1899 рр.), що стала однією з перших спроб застосувати метод правової компаративістики в царині порівняння земських соборів Московщини і станово-представницьких установ Західної Європи. Його оцінка станового представництва в Московському царстві здебільшого не викликає захоплення в сучасних російських дослідників. Робота наражається або на критику опонентів, або, в кращому разі, на ігнорування багатогранної історично-правової спадщини вченого.

З перемінним успіхом елементи компаративістського підходу до проблеми застосовували й низка інших представників російської імперської історіографії (І. Беляєв, І. Дітятін, Н. Загоскін, Н. Павло-Сільванський), проте ніхто з них не толерував позицію щодо визначення форми правління в Московській державі як монархії станово-представницького типу. Вони, як і решта імперських учених (М. Владимирський-Буданов, М. Дьяконов, В. Сергеевич, В. Ключевський), поділяли думку Б. Чичеріна про самодержавність, монархічність влади московських царів (Гальперин, Г. Б. 1964, с. 19–28).

Вперше озвучив спорідненість форми правління Московщини в добу середньовіччя з західноєвропейською відомий радянський дослідник С. Юшков у 1950-х рр. Саме його перу належить робота, в якій він охарактеризував державний устрій Московського царства з середини XVI до кінця XVII ст. як станово-представницький, що є «перехідною формою від ранньофеодальної до абсолютної монархії» (Юшков, С. В. 1950, с. 41). Він відзначав, що її поява обумовлена внутрішніми економічними і соціальними процесами: подальшим розвитком феодального господарства до середини XVI ст., гострою класовою боротьбою, а також висуненням у цей період середніх і дрібних феодалів. Така трансформація наукових поглядів ученого стала неочікуваною для багатьох. Буквально за кілька років до того він висловлювався інакше. В одній із публікацій, що вийшла друком 1946 р., С. Юшков повністю поділяв думку про самодержавність влади московських царів (Юшков, С. В. 1946, с. 146).

На початку ХХІ ст. в російській історіографії визнання станово-представницького типу монархії стало панівним і майже безальтернативним. При цьому неодмінно наголошується на некоректності порівняння земських соборів з парламентами (генеральними штатами, кортесами, сеймами) Західної Європи, акцентується на своєрідності, неповторності, особливостях перетворення земських соборів XVI–XVII ст. із дорадчих інститутів московського царя на станово-представницькі установи.

При ознайомленні з багатожанровою історіографією земських соборів ми переконалися, що ні С. Юшков, ані прибічники його новітнього наукового дискурсу не спромоглися доказово переконати наукове середовище в тому, що земський собор мав ознаки станово-представницької монархії. Не виявлено жодної публікації, яка б на догматичному чи прикладному рівні продемонструвала критерії, за якими земським соборам надали незаслужений правовий статус. Новітня російська історіографія в арсеналі таких праць також досі не має.

Частково прислухаємося до думки сучасного німецького дослідника Г. Торке, який застеріг від порівняння «московських зборів» із європейськими парламентами, що практикували попередні покоління дослідників, адже в них є як спільне, так і відмінне. Цілком слушно він запропонував звернути увагу на співвідношення сил між монархом і зборами, адже «лише це співвідношення дає відповідь на питання про значення соборів» (Торке, Г. И. 1990, с. 265). Проте ми, спираючись на висновки попередників-компаративістів, все ж поєднаємо порівняльний підхід з інституційно-догматичним. Ключове для нас — встановити можливості станових інститутів влади обмежувати владу монарха чи, принаймні, організувати дієвий контроль за діяльністю монарха. Саме це й визначить ставлення до того, чи маємо право називати форму правління в Московському царстві XVI–XVII ст. станово-представницькою монархією.

«Цар скликав їх (Земські собори. — *Авт.*) коли хотів, як хотів, і кого хотів. Голос їх не мав жодної законної сили, а нижчий стан узагалі не запрошувався на них», — стверджував уже цитований Б. Чичерін (Чичерин, Б. Н. 1899, с. 560). Він не бачив у соборах ні оригінальності, ні нового типу представництва, ані органічної відповідності даного інституту до російського менталітету. «Така бідність змісту, — зі співчуттям констатував автор, — найкраще свідчить, що земські собори ніколи не могли стати істотним елементом державного життя» (Чичерин, Б. Н. 1899, с. 562).

Не мають, на думку Б. Чичеріна, московські земські собори нічого спільного з типовою формою станового представництва в Європі в частині способів виникнення суспільних станів. Абсолютно слушно він указав на своєрідність становості в Московському царстві, що полягала у слабкості корпоративних зв'язків, відсутності регламентації їхнього правового статусу,



гарантій від зловживань та свавілля щодо них, наявності кріпосницьких відносин і, як наслідок, відсутності прав залежної особи щодо господаря. Відзначається, що станове представництво встановлювалося не природнім шляхом знизу як на Заході, а дією зверху, внаслідок потреби здійснити це для самої держави.

Б. Чичерін слушно зазначив, що в історичних умовах формування Московської держави, її залежності від татарського владарювання орієнтиром політичного розвитку країни став політичний режим, який у наукових колах отримав назву східної деспотії. Держава, котра формувалася, рухаючись у цьому напрямку, мала дуже обмежені можливості розвитку інститутів станового представництва. Якщо на Заході головною «пружиною», що прискорювала становлення установ станово-представницького типу, було стягування податку, то на батьківщині Б. Чичеріна про таку формулу не йшлося, бо місцеве населення сплачувало данину завойовнику — татарському хану (Чичерин, Б. Н. 1899, с. 532). Отже, дослідник підвів власні міркування до цілком закономірного висновку про те, що в Московському царстві про функціонування станового представництва «не могло й ітися» (Чичерин, Б. Н. 1899, с. 534).

Отже, цілком переконливим є твердження, що в Московському царстві земські собори мали лише дорадчі функції та ніяк не впливали на всевладність глави держави.

Важлива доказова база міститься в мемуарних джерелах, які дослідники не часто залучали до наукового обігу. Особливий сенс вбачається у використанні спогадів європейських мандрівників, дипломатів, послів до Московського царства, адже вони як сторонні спостерігачі відтворювали політичні реалії, мимоволі порівнюючи її з владними інститутами своїх країн, зокрема й зі станово-представницькими установами.

Про безправність усіх суспільних верств у Московському царстві говорив В. Ключевський, узагальнюючи свідчення іноземних мемуаристів. «Ця влада однаково поширюється як на духовних, так і на світських людей: ні від кого не залежить, нікому не звітує за свої дії, государ вільно розпоряджається майном і життям своїх підданих; бояри і останній селянин рівні перед ним, однаково безвідповідальні перед його волею», — такі невтішні висновки упорядника збірника «Сказание иностранцев о Московском государстве» (Ключевский, В. О. 1918b, с. 64–65). Іноземці свідчать: «... піддані відкрито говорять, що воля государя — Божа воля, а государ — виконавець божої волі» (Ключевский, В. О. 1918b, с. 65).

Якщо простежити за формуванням державного устрою через твори іноземних мемуаристів, мимоволі спадає на думку відсутність істотних змін у цьому сегменті суспільних відносин від початку XVI — до середини XVII ст. Незмінно важка картина життя населення постає як в оцінках австрійсько-

го посла С. Герберштейна, так і його далеких наступників, що понад століття фіксували політико-правову реальність Московської держави. За дев'ятимісячне (1526 р.) перебування С. Герберштейна в Москві в нього склалося стійке враження наявності у країні жорстокого деспотичного режиму. Прояви деспотії вбачаються насамперед у рівній незахищеності представників різноманітних суспільних верств, незалежно від їхнього правового та соціального статусу. Царю, як і богу, вручене право розпоряджатися не лише майном, а й життям будь-кого з йому підвладних. «Владою, яку він (цар) застосовує стосовно своїх підданих, він легко перевершив усіх монархів у світі і пригноблював всіх однаково як своїх рабів», — стверджував дипломат, голова місія якого полягала в досягненні перемир'я між Великим князівством Литовським і Московським царством<sup>1</sup>.

Персона Івана Васильовича IV Грозного, якого російські дослідники одноставно визнають особою, що 1549 р. поклала початок земським соборам, не належить до тих середньовічних монархів, які проявляли схильність до поступок і поблажливості, насамперед у наданні собору можливості обмежити власні повноваження чи бодай спробувати встановити контроль за їхнім виконанням. У науковій літературі період правління Івана Грозного почасти називають терором, а політичний режим, який він створив — деспотичним. М. Костомаров, наприклад, іменував першого московського царя «брудним тираном з дрібною душею», «деспотом і боягузом», «людиною порожньою і нікчемною» (Костомаров, Н. И. 1995). Та й сам московський цар в одному з листів до князя А. Курбського назвав базові засади свого правління, які не відрізняються гуманністю чи толерантністю. Іван Грозний писав політичному опоненту, який змушений був переховуватися від монаршого переслідування за опозиційну діяльність у сусідньому Великому князівстві Литовському: «...царское же правление требует страха и запрещения, и обуздания, и конечнейшего запрещения, по безумию злейших человек лукавых»<sup>2</sup>.

Окремі сучасні російські дослідники, прихильники станового представництва в Московському царстві, інколи не надто акуратні й часом непослідовні у висловлюваннях. Самозаперечення підривають довіру до того, що вони підготували і оприлюднили. Так, у дисертації це продемонстрував історик права В. Логінов. На одній зі сторінок він цілком слушно назвав політичний режим Івана IV терористичним, таким, що давав опричникам змогу «карати і милувати підданих по своїй волі, а не по закону і судовому вироку»<sup>3</sup>. Проте вже на наступній сторінці автор заперечив попередній висновок, зазначивши: «Уся судова система держави здійснювалася відповідно

<sup>1</sup> Герберштейн С. Записки о московитских делах. СПб.: А. С. Суворин, 1908. С. 20.

<sup>2</sup> Цит. по: Кизеветтер А. А. Иван Грозный и его оппоненты. М.: Гроссман и Кнебель, 1898. С. 70.

<sup>3</sup> Логінов, В. В. Форма російського государства во второй половине XVI—VII ст.: историко-правовое исследование. Автореф. дис. ... канд. юр. наук. М., 2012. С. 10, 15.

до правових норм Судебника 1550 р.»<sup>1</sup>. Як поєднати терористичний режим із одночасним формуванням станово-представницької монархії, відповіді в тексті не знаходимо.

У умовах жорсткого деспотичного режиму, який успадкували й наступники Івана Грозного, не можна навіть на теоретичному рівні допустити можливість обмеження влади монарха чи, принаймні, спроби контролювати його діяльність. Не підтверджується це й історичними документами та й нормативно-правовими актами. Навпаки, низка дослідників як імперської, так і радянської доби схильна вважати, що земські собори не обмежували, а посилювали царську владу. Така думка, яка видається нам найприйнятнішою, простежується в роботах С. Соловйова, Н. Загоскіна, І. Беляєва. Для останнього безальтернативною була думка про те, що «земські собори утвердили і випестували царську владу, постійно дотримувалися одного принципу, що вони мають збиратися для підтримання царської влади і її зміцнення, що самодержавна влада царя є виразом всієї волі царя, що він повинен скликати собор за своїм бажанням так чи інакше вести справи на соборі» (Беляєв, І. Д. 1902, с. 53).

Беззастережно заперечував будь-яку опозиційність до царя і його адміністрації не лише в XVI, а й у XVII ст. історик початку XX ст. Ю. Готьє. На емоційно поставлене собі запитання «Звідки вона могла взятися?», читач отримав відповідь: «Усі класи суспільства слухняно приймають на себе обов'язки, що покладаються урядом, без спротиву несуть все нові і нові повинності, не думаючи про жодні права, що їм належать» (Готьє, Ю. В. 1902, с. 48). Отже, й у цьому компоненті відсутній один із визначальних елементів станового представництва — обмеження влади монарха чи, бодай, контроль за його діяльністю.

Окремі представники радянської історичної школи підтримали позицію названих учених. Так, відомий радянський дослідник Н. Єрошкін підтвердив висновок про те, що «земські собори не обмежували, а зміцнювали владу монарха, ... служили інструментом зміцнення самодержавства» (Єрошкін, Н. П. 1968, с. 36).

1588 р. англійське посольство в Москві очолював Дж. Флетчер, який через три роки у Лондоні видав мемуари, де серед іншого містилася характеристика складу земських зборів або собору, як він їх називає. За словами очевидця, до нього входили «цар, дехто із дворян, близько 20 осіб, усі належать до його думи, а також така ж кількість духовних осіб». «Стосовно міщан чи інших народних представників, то їх не допускають на ці збори, тому що простий народ вважається там не краще за рабів, які повинні підкорятися, а не видавати закони», — зазначав колишній посол, не боя-

<sup>1</sup> Логинов В. В. Форма російського государства во второй половине XVI—VII ст.: историко-правовое исследование. Автореф. дис. ... канд. юр. наук. М., 2012. С. 16.

чись наразити свою країну на дипломатичний скандал<sup>1</sup>. Правління в державі він назвав «чисто тиранічним», що вигідне лише царю, а здійснює він його «типовим варварським чином»<sup>2</sup>.

За 17 років до Дж. Флетчера з московським царем вів перемовини офіційний представник папи Римського, його посол у Швеції, Московії, Речі Посполитій А. Поссевіно. Свої спостереження за політичним устроєм, організацією духовного життя вірних і священників православної церкви, побутом населення він виклав у спогадах, що з'явилися під назвою «Московія». Папський легат згадував, що московський цар створив навкруг себе такий ореол святості, запозичивши це від грецьких патріархів та імператорів, що все, «що відносилось до вшанування бога, він переніс на вшанування себе»<sup>3</sup>. Мемуарист у такий спосіб характеризував стиль і форму владарювання того ж таки Івана IV, які відповідали швидше деспотичному політичному режиму, ніж становому представництву європейського зразка.

Правова дійсність Московського царства усталила певні поняття, які вказують на специфічне застосування правил законодавчої техніки і законодавчої процедури в період середньовіччя. Переконані, що формула «царь указал и бояре приговорили», є красномовним свідченням відсутності впливу на волю царя в прийнятті законодавчих рішень з боку не тільки окремих станів, які складуться лише у XVIII ст. (Янковский, М. 1907, с. 11), а й найвпливовішої суспільної верстви, якою було боярство. Дж. Флетчер з цього приводу зазначив, що нові закон або постанову розробляли задовго до винесення їх на засідання колегіальних органів — зборів чи ради (Флетчер, Дж. 1905, с. 26), що свідчить про сумніви мемуариста в наявності права законодавчої ініціативи у будь-кого, окрім царя.

Дуже рідко російська історіографія звертається до законодавства Московського царства, в якому можна знайти унормованість правового механізму ухвалення законодавчих актів. Ст. 98 Судебника 1550 р., що був ухвалений на першому земському соборі, прямо вказує на інститути влади, які мали повноваження ухвалювати законодавчі акти. Жодного натяку на земський собор, народне чи станове представництво Судебник не містить. А маємо інше. Вперше в законодавчій практиці Московського царства встановлюється порядок видання і оприлюднення нових законів. За необхідності вдосконалити положення Судебника, законодавець безпосередньо вказав на механізм зміни, що передбачав спочатку «государев доклад», а потім «бояр приговор», а не навпаки, як це мало місце в політико-правовій тради-

<sup>1</sup> Флетчер Дж. О государстве русском или образ правления русского царя (обыкновенно называемого царем московским), с описанием нравов и обычаев жителей этой страны. СПб., 1905. С. 27.

<sup>2</sup> Флетчер Дж. О государстве русском или образ правления русского царя (обыкновенно называемого царем московским), с описанием нравов и обычаев жителей этой страны. СПб., 1905. С. 25.

<sup>3</sup> Поссевино А. Московия. О делах московских, относящихся к религии. Кн. 1. 1983. URL: <http://www.vostlit.info> frametext11

ції держав Європи. Причому в попередній статті аналізованого законодавчого акта (ст. 97) зазначено, що для ухвалення самого Судебника «приговор бояр» узагалі не вимагався. Достатньо було волі царя: «А вперед всякие дела судити по сему Судебнику и управа чинити по тому, как царь и великий князь в сем Судебнике с которого дни уложил»<sup>1</sup>.

У преамбулі до Судебника 1550 р. бачимо ще одну красномовну фразу, яка також не дає підстав вважати учасниками політичного дійства виборних представників від народу загалом чи від третього стану (міщан) зокрема, які б доклалися до роботи над проектом збірника законів самодержавної Москви або до голосування за його ухвалення. «Царь и великий князь Иоанн Васильевич всея Руси, со своею братиєю и из бояры сей Судебник уложил»<sup>2</sup>, — саме так занотовано в тексті преамбули. Представники інших суспільних верств відсутні. А для завершеного складу інституту станового представництва вони вкрай потрібні.

Не менш промовисто ситуацію в Московщині першої половини XVII ст. відтворив секретар і радник гольштинського посольства в Москві та Персії Адам Олеарій. За його спостереженнями політичний режим з часів царювання Івана Грозного в другій половині XVII ст. не зазнав істотних змін. Мемуарист називає період його владарювання «правлінням деспотичного монарха». Правовий статус населення залишився незмінним. Як і 90 років до того, «всі піддані, як дворяни, так і князі, так і простолюдини, міщани і селяни є його холопами і рабами, до яких він ставиться як до своїх слуг»<sup>3</sup>. Ніхто з adeptів земських соборів як інститутів станового представництва в Московському царстві не цитував і, відповідно, не аналізував слова А. Олеарія, які інакше, ніж несприйняттям органів станового представництва з боку верховної влади, тлумачитися не можуть. Так, під 1636 р. посол занотував у щоденнику: «Щоб була можливість утримувати їх (Мешканців Московщини. — *Авт.*) у рабстві й страхові, ніхто з них під загрозою тілесного покарання, не має права самовільно покинути межі країни, аби не повідомляти про вільні установи інших країн»<sup>4</sup>. Більш знаних інституцій, які б несли елементи свободи і народного представництва у Європі, ніж станово-представницькі, в цей період знайти було важко. Якщо вони й діяли, то на рівні місцевої влади, про їх існування підданам московського царя навряд чи щось було відомо.

Узагальнюючи висловлене, зазначимо, що жоден російський дослідник імперської доби, окрім В. Ключевського, на мемуарну літературу іноземних послів і мандрівників не спирався. Її частково використав у науковій творчості лише 1946 р. відомий радянський історик права С. Юшков, який у цей період поділяв думку попередників про самодержавність московських царів

<sup>1</sup> Судебник 1550 года. 1985. URL: [http://yakov.works/acts/16/2/pravo\\_02.htm](http://yakov.works/acts/16/2/pravo_02.htm)

<sup>2</sup> Судебник 1550 года. 1985. URL: <https://cutt.ly/Rn8oGh2>

<sup>3</sup> Олеарий А. Описание путешествия в Московию. 2003. URL: <https://cutt.ly/nn8oFRI>

<sup>4</sup> Олеарий А. Описание путешествия в Московию. 2003. URL: <https://cutt.ly/nn8oFRI>

(Юшков, С. В. 1946). Як уже зазначалося, його позиція кардинально змінилась у роботах, що вийшли друком після 1950 р.

Отже, в умовах самодержавно-деспотичного режиму, який утвердився в Московському царстві, місця для обмеження влади царя чи, бодай, контролю за його діяльністю, не було. А саме цей компонент є визначальним при ідентифікації форми правління в окремій державі з критерієм станового представництва. У країні з таким політичним режимом, яким було Московське царство в досліджувану епоху, не могло сформуватися за XVI–XVII ст. відносно незалежних суспільних станів, що свідчило б про формування станової держави, а тим більше про обмеження влади царя. А якщо відсутнє на законодавчому рівні закріплення правового статусу станів, які в Російській імперії, за твердженням В. Ключевського, сформувалися лише в станових жалованих грамотах 1785 р. (Ключевский, В. О. 1918а), то чи коректно вести мову про станове представництво в монархічній державі.

Аналогічну думку висловив сучасний дослідник російського середньовіччя В. Панеях, який також відмовляє Московському царству в прагненні закріпити за собою політичний режим станово-представницької монархії. Автор публікації «Русь в XV–XVII ст.» запропонував назвати форму правління в ній «самодержавною монархією деспотичного типу» (Панеях, В. М. 1996, с. 74).

Всевладною особою в державі був цар, який міг вільно розпоряджатись як майном, так і життям підвладного населення. Його повновладдя не обмежувалися правом, законодавством, іншими нормативно-правовими актами, адже саме йому, а не ефемерним боярським радам чи таким самим земським соборам, належала вся повнота законодавчої влади. Сам себе, без примусу, ніхто не обмежував. Навпаки, вся середньовічна історія протистоянь свідчить про намагання монарха як глави держави розширити свої повноваження.

Чому ж така недовіра до висновків російської імперської історіографії, які під час панування династії Романових, родоначальник якої 1613 р. опинився на вершині державної влади, в умовах тотального існування царської цензури, не славили власних монархів, навпаки, демонстрували безправність населення, жорстку кріпосницьку залежність, безпорадність інститутів влади перед главою держави, змальовували суворі картини владарювання, деспотизм самодержця, не пропагуючи, а заперечуючи «цінності» цього політичного режиму? В літературі XIX — початку XX ст. не знаходимо жодної роботи, де б доводили наявність станового суспільства чи представницьких функцій у окремих станів за доби, яку ми досліджуємо.

З цим погоджуються й авторитетні вчені нинішньої Росії. Довго вагався з визнанням очевидного знаний дослідник соціальної історії Б. Миронов, але під тиском фактів змушений був розділити думку, що критерії становості, які панують у правовій і політичній догмі західноєвропейської гумані-

тарної науки, не дають можливості визнати наявність станів у версії Московської держави XVI–XVII ст. (Миронов, Б. Н. 2003, с. 78).

Представництво, як стверджував ще імперський учений В. Алексеев, є такою формою, яка свідчить, що в управлінні бере участь не весь народ, а вибрані його представники. Цілковито поділяємо зміст визначення, зробленого ще на початку XX ст. (Алексеев, В. 1904), тяглість якого фіксується в сучасній теоретико-правовій науці. Співмірно з епохою, яку ми аналізуємо, й не тільки, основним критерієм виконання представницьких функцій, є те, що представник окремого суспільного стану отримував довіру більшості на виконання законодавчих, адміністративних чи управлінських функцій. Довіра забезпечується процедурою виборів. У станово-представницькій монархії виборне начало забезпечене не за всім народом (населенням), а лише за окремими станами. Інститут представництва пройшов випробування часом і нині діє в усіх демократичних країнах. Україна і Російська Федерація — не виняток.

Питання щодо наявності інституту представництва в діяльності земських соборів першим в історіографії порушив один зі стовпів історичної науки царської Росії В. Ключевський. Детальний науковий аналіз згаданого явища він завершив висновком про те, що в XVI ст. ніяких виборів до земського собору не проводилося, а склад представників визначала сама влада. Вчений схильний вважати, що на соборах «було представництво за службовим становищем, а не за суспільною довірою» (Ключевський, В. 2003, с. 378). На його думку, говорити про виборчий процес станових представників, уповноважених представляти на соборі своїх виборців, можна лише в період так званої «Смути», тобто на початку XVII ст. (Ключевський, В. 2003, с. 378).

Чи не найбільша увага в радянській історіографії була прикута до позиції авторитетного дослідника А. Зіміна, що позиціонував себе відвертим прихильником представницької моделі монархічного правління, проте не міг заперечити реальних фактів. На прикладі московського собору 1566 р., де він досліджував соціальний склад учасників, їхню станову належність, автор прийшов до висновку, що вибори дітей боярських на його засіданнях не проводилися, а на нього були запрошені ті з них, хто на момент скликання був присутній у Москві «для государевы службы» (Зимин, А. А. 2001. с. 120). Як бачимо, не тільки станового, а й регіонального представництва бояр не було забезпечено. Щоправда, ніхто цього й не вимагав, жоден відомий нам закон не регулював процедури виборів до собору.

І все ж, як твердить більшість медієвістів, собори скликав цар або патріарх, спрямувавши на місця призивні грамоти з відповідним текстом. Їх адресатами були воєводи чи інші адміністративні особи, на плечі яких лягала відповідальність за проведення виборів і направлення делегатів. У царській призивній грамоті містилася інформація про квоти для виборних і критері-

рії, яким мав відповідати делегат. Часто в таких документах зазначалося, що виборний мав бути з людей «добрих та розумних», «кмітливих, з якими можна було б поговорити», «досвідчених», які б уміли розповісти про образи та насильства, «и разорения, и чем московскому государству полнится и ратных людей пожаловать и устроить бы московское государство, чтобы пришло все в достоинство», «чтобы нам всякие их нужды, и тесноты, и разорения, и всякие недостатки были ведомы»<sup>1</sup>.

Отримавши призивну грамоту, воєвода оголошував її населенню. Після того підбирав кандидатів, які б відповідали прописаним у грамоті умовам. Історичні документи свідчать, що призивні грамоти не завжди вчасно надсилалися місцевій адміністрації, або приходили з запізненням чи після фактичного завершення терміну виборів. Бувало й таке, що воєвода зловживав владою, фальшував результати виборів, обирав своєю волею з кандидатів тих, хто потрапляв під умови уряду. В разі, якщо вибори на земський собор не відбувалися, воєвода шукав причини для виправдання своєї безпорадності. Інколи пояснення полягали в тому, що воєводи вказували на те, що, мовляв, потенційні кандидати не відповідали тим рисам, які вимагалися у тексті призивної грамоти. Так, крапивинський воєвода у пояснювальній записці зазначив, що вибір кандидата з міщан не відбувся тому, що лише «только три человека и те худы, бродят мести двор и в такое, твое государево дело их не будет»<sup>2</sup>.

Інший випадок. У виборах на собор 1636 р. від Галича участь взяли лише 20 осіб із «дворян, и детей боярских, и белене галитцкие помещики», котрі обрали «на совете учиненном» по два делегати від дворян і дітей боярських, від дворових, і від городових. Участь у виборах взяли представники однієї верстви, а обрали делегатів з іншої, які, судячи по списку виборщиків, участі в голосуванні не брали<sup>3</sup>. Навряд чи вибори за такою моделлю можуть вважатися голосуванням окремих суспільних верств за своїх делегатів, що представлятимуть їхні інтереси зокрема та корпорації загалом.

Аналогічна ситуація сталася й на виборах 1648–1649 рр. Селяни скаржилися царю, що воєвода особисто вибрав двох дітей боярських і змусив повітових священників погодитися на цей вибір, і підписати відповідний документ, «а не по нашему велению», і що ці кандидати від воєводи — «ушники», і «нас продают за одно с воеводы и небылые слова на нас, холопей твоих, воеводам наговаривают»<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Акты, относящиеся к истории земских соборов / Под ред. Ю. В. Готье. 1909. М.: Н. Н. Ключков. С. 19, 20, 21, 60.

<sup>2</sup> Земские соборы. Сборник очерков из истории государства и права Руси. 2004. URL: <https://cutt.ly/ln3f2rX>

<sup>3</sup> Акты, относящиеся к истории земских соборов / Под ред. Ю. В. Готье. 1909. М.: Н. Н. Ключков. С. 35.

<sup>4</sup> Акты, относящиеся к истории земских соборов / Под ред. Ю. В. Готье. 1909. М.: Н. Н. Ключков. С. 60–61.



При здійсненні виборів не йшлося про їх незалежність, про наявність трет'яго стану, тобто міщан тощо. Уявляється, що, будучи представником самодержавної влади в провінції, воевода забезпечував вибори до земського собору саме тим, хто не мав альтернативних до царя і його політичного курсу настроїв. Інколи він сам із тих людей, що мешкали в провінції, обирав бояр і посадських людей та направляв до Москви. В іншому разі, в умовах жорстокого самодержавного режиму доля воеводи, що обрав чи дозволив вибрати особу з опозиційними настроями, для всіх була передбачуваною.

Медієвіст В. Алексєєв, вивчаючи склад земських соборів XVI ст., їхню природу та зміст питань, які виносилися на їх засідання, прийшов до цілком обґрунтованого висновку про те, що виборних представників від міщан і селян у названих хронологічних межах ніколи не було. Їх заміняли чиновники й службові особи. Таким чином, інститут народного чи станового представництва у цей час не працював. «... уряд на земських соборах XVI ст. обмінювався думками, радився зі своїми власними органами, уявляючи його представниками народу», — впевнено стверджував російський дослідник (Алексєєв, В. 1904, с. 31).

І на завершення. Розмаїття думок, які панували та панують у науковій літературі з приводу організації роботи земських соборів, окремі дослідники небезпідставно пов'язують з політичною чи історичною кон'юнктурою, яка склалася на момент звернення до цієї наукової проблеми. Саме на цьому наголошував дослідник С. Аваліані, з цитати якого ми розпочинали нашу розвідку (Авалиани, С. А. 1916, с. 18).

Застосувавши метод правової компаративістики при аналізі станово-представницьких установ Західної Європи і Московського царства, їхнього правового статусу, організації виборів, регламентації станового представництва, врахувавши інші елементи представницької демократії, вважаємо за необхідне актуалізувати такі узагальнення.

1. Численна соборна історіографія досі не спромоглася з'ясувати наскільки поняття «станово-представницька монархія» відповідає рисам установи, що склалася в XVI–XVII ст. у Московському царстві, й лише через двісті років у літературі отримала назву «земський собор». Результати дослідження свідчать, що зовнішній антураж не є достатньою умовою для визнання цієї форми правління завершеним явищем в умовах московського самодержавства. Отже, настав час визнати його вживання даниною політичній кон'юктурі.

2. Станове представництво неможливе без наявності суспільних станів, статус яких має бути закріпленим у відповідних нормативних актах. Позаяк цього в Московській державі не сталося, а станове суспільство з'явилося в Російській імперії лише в другій половині XVIII ст., нам залишається констатувати неналежне використання терміна «станове представництво».

3. На відміну від європейських країн епохи середньовіччя, де парламенти формувалися знизу і мали певну політичну незалежність від монарха, в Московському царстві все відбувалося навпаки: земські собори скликалися з ініціативи царя, їх контролювали цар та його постійна більшість, у царя не було підстав побоюватися спроб обмеження самодержавної влади ні з боку соборів, ані з боку нечисленних представників міського населення.

4. Привнесена після подолання Смутного періоду в історії Росії (початок XVII ст.) певна лібералізація, що стосувалась і засад формування складу соборів, не могла похитнути авторитет монарха й кардинально вплинути на склад та настрої делегатів. Призивні царські грамоти зобов'язували воєвод, підконтрольних уряду, виконувати директиви, де містився комплекс вимог до кандидатів на поїздку до Москви. З іншого боку, представник місцевої адміністрації, який відповідав за обрання делегата, не міг відправити на собор особу, що перебувала б в опозиції до офіційної влади, з огляду, крім іншого, й на те, що будь-яке зазіхання на самодержавну владу жорстко переслідувалося приписами кримінального закону.

5. На відміну від аналогічних інститутів станової демократії Західної Європи, де разом з монархом їм належала функція законодавчої влади, в Московському царстві рішення земських соборів були дорадчі.

З огляду на викладене, не вбачаємо науково обґрунтованих підстав використовувати термін «станово-представницька монархія» для позначення форми правління середньовічної Московської держави.

Авалиани, С. А. 1916. *Земские соборы. Литературная история земских соборов*. Изд. 2-е. Одесса.

Алексеев, В. 1904. *Земские соборы древней Руси*. Ростов-на-Дону: Донская Речь.

Беляев, И. Д. 1902. *Земские соборы на Руси. (Речь, читанная 12 января 1867 г. на торжественном акте)*. Москва: Вильде.

Васильченко, О. Ю. 2013. Народне представництво як інститут демократичної держави: теоретико-методологічний аналіз. *Економіка та держава*. № 7. С. 110–113.

Гальперин, Г. Б. 1964. *Форма правления Русского централизованного государства*. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та.

Готье, Ю. В. 1903. Первые земские соборы и их происхождение. *Научное слово*. С. 47–61.

Ерошкин, Н. П. 1968. *История государственных учреждений дореволюционной России*. Москва: Высшая школа.

Загоскин, Н. П. 1879. *История права Московского государства*. Т. 2. Центральное управление Московского государства. Вып. 1. Дума Боярская. Казань. Университетская типография.

Зимин, А. А. 2001. *Опричнина*. Москва: Территория.

Ключевский, В. О. 1890. *Состав представительства на земских соборах Древней Руси*. [Online]. Available at: <http://dugward.ru/library/kluchevskiy>

Ключевский, В. О. 1918а. *История сословий в России*. Президентская библиотека. [Online]. Available at: <https://www.prlib.ru/item/335337>

Ключевский, В. О. 1918b. *Сказание иностранцев о Московском государстве*. Петроград: 1-я Государственная типография.

Ключевский В. 2003. *История России: статьи*. Москва: Астрель: АСТ.

Костомаров, Н. И. 1995. *Земские соборы. Исторические монографии и исследования*. Москва: Чарли.

Миронов, Б. Н. 2003. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): *Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*. В 2-х т. Изд. 3-е испр. Т. 1. Санкт-Петербург: Буланин.

Панях, В. М. 1996. Русь в XV–XVII вв. Становление и эволюция власти русских царей. *Власть и реформы. От самодержавной к советской власти России*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин. С. 11–111.

Торке, Г. И. 1990. Так называемые «Земские Соборы». К вопросу о сословно-представительной монархии в России. *Спорные вопросы Отечественной истории XI–XVII веков*. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А. А. Зимина. Москва, 13–18 мая 1990 г. Институт истории СССР АН СССР. М. Ч. 2. С. 257–273.

Черепнин, Л. В. 1978. *Земские Соборы Русского Государства в XVI–XVII веках*. Москва: Наука. 420 с.

Чичерин, Б. Н. 1899. О народном представительстве. Москва: М. Д. Сытин.

Шмидт, С. О. 1965. К истории соборов XVI в. *Исторические записки*. Т. 76. С. 120–151.

Юшков, С. В. 1946. Развитие Русского государства в связи с его борьбой за независимость (до XIX в.). *Ученые труды ВИИОН*. Вып. 8. С. 126–152.

Юшков, С. В. 1950. К вопросу о сословно-представительной монархии в России. *Советское государство и право*. № 10. С. 38–51.

Янковский, М. 1907. *О Земском соборе*. Москва: Университетская типография.

Avaliani, S. A. 1916. *Zemskie sobory. Literaturnaya istoriya zemskikh soborov [Zemsky Cathedrals. Literary history of Zemsky Cathedrals]*. Izd. 2-ye. Odessa. [In Russian]

Alekseyev, V. 1904. *Zemskie sobory drevney Rusi [Zemsky Cathedrals of Ancient Russia]*. Rostov-na-Donu: Donskaya Rech'. [In Russian]

Belyayev, I. D. 1902. *Zemskie sobory na Rusi (Rech', chitannaya 12 yanvarya 1867 g. na torzhestvennom akte) [Zemsky Cathedrals in Russia (Speech Delivered on January 12, 1867 at a Solemn Act)]*. Moskva: Vil'de. [In Russian]

Vasylichenko, O. U. 2013. Narodne predstavnytstvo yak instytut demokratychnoyi derzhavy: teoretyko-metodolohichnyy analiz [People's Representation as an Institution of a Democratic State: Theoretical and Methodological Analysis]. *Ekonomika ta derzhava*. № 7. S. 110–113. [In Ukrainian]

Gal'perin, G. B. 1964. *Forma pravleniya Russkogo tsentralizovannogo gosudarstva [The Form of Government of the Russian Centralized State]*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta. [In Russian]

Got'ye, Yu. V. 1903. Pervyye zemskie sobory i ikh proiskhozhdeniye [The First Zemsky Cathedrals and Their Origin]. *Nauchnoye slovo*. S. 47–61. [In Russian]

Zagoskin, N. P. 1879. *Istoriya prava Moskovskogo gosudarstva [History of the Law of the Moscow State]*. Т. 2. Tsentral'noye upravleniye Moskovskogo gosudarstva. Vyp. 1. Duma Boyarskaya. Kazan'. Universitetskaya tipografiya. [In Russian]

Zimin, A. A. 2001. *Oprichnina [Oprichnina]*. Moskva: Territoriya. [In Russian]

Yeroshkin, N. P. 1968. *Istoriya gosudarstvennykh uchrezhdeniy dorevolutsionnoy Rossii* [The History of State Institutions of Pre-Revolutionary Russia]. Moskva: Vysshaya shkola. 368 s. [In Russian]

Klyuchevskiy, V. O. 1890. *Sostav predstavitel'stva na zemskikh soborakh Drevney Rusi* [Composition of the Representative Office at the Zemsky Cathedrals of Ancient Rus]. [Online]. Available at: <http://dugward.ru/library/klyuchevskiy> [In Russian]

Klyuchevskiy, V. O. 1918a. *Istoriya sosloviy v Rossii. Prezidentskaya biblioteka* [History of the Estates in Russia]. [Online]. Available at: <https://www.prlib.ru/item/335337> [In Russian]

Klyuchevskiy, V. O. 1918b. *Skazaniye inostrantsev o Moskovskom gosudarstve* [The Legend of Foreigners about the Moscow State]. Petrograd: 1-ya Gosudarstvennaya tipografiya. [In Russian]

Klyuchevskiy V. 2003. *Istoriya Rossii: stat'i* [History of Russia: Articles]. Moskva: Astrel': AST. [In Russian]

Kostomarov, N. I. 1995. *Zemskie sobory. Istoricheskiye monografii i issledovaniya* [Zemsky Cathedrals. Historical Monographs and Studies]. Moskva: Charli. [In Russian]

Mironov, B. N. 2003. *Sotsial'naya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII — nachalo XX v.): Genезis lichnosti, demokraticheskoy sem'i, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva* [Social History of Russia During the Period of the Empire (XVIII — Early XX Centuries): Genesis of the Individual, a Democratic Family, Civil Society and the Rule of Law]. V 2 t. Izd. 3-ye ispr. T. 1. Sankt-Peterburg: Bulanin. [In Russian]

Paneyakh, V. M. 1996. *Rus' v XV–XVII vv. Stanovleniye i evolyutsiya vlasti russkikh tsarey* [Russia in the 15<sup>th</sup> — 17<sup>th</sup> Centuries. The Formation and Evolution of the Power of the Russian Tsars]. *Vlast' i reformy. Ot samoderzhavnoy k sovetskoy vlasti Rossii*. Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin. S. 11–111. [In Russian]

Torke, G. I. 1990. *Tak nazyvayemyye «Zemskie Sobory»*. K voprosu o soslovno-predstavitel'noy monarkhii v Rossii [The So-Called «Zemsky Sobor». On the Issue of Estate-Representative Monarchy in Russia]. *Spornyye voprosy Otechestvennoy istorii XI–XVII vekov. Tezisy dokladov i soobshcheniy Pervykh chteniy, posvyashchennykh pamyati A. A. Zimina*. Moskva, 13–18 maya 1990 g. Institut istorii SSSR AN SSSR. M. CH. 2. S. 257–273. [In Russian]

Cherepnin, L. V. 1978. *Zemskie Sobory Russkogo Gosudarstva v XVI–XVII vekakh*. [Zemsky Sobor of the Russian State in the XVI–XVII Centuries]. Moskva: Nauka. [In Russian]

Chicherin, B. N. 1899. *O narodnom predstavitel'stve* [On the Representation of the People]. Moskva: Sytin. [In Russian]

Shmidt, S. O. 1965. *K istorii soborov XVI v.* [On the History of the Cathedrals of the XVI Century]. *Istoricheskiye zapiski*. T. 76. S. 120–151. [In Russian]

Yushkov, S. V. 1946. *Razvitiye Russkogo gosudarstva v svyazi s yego bor'boй za nezavisimost' (do XIX v.)* [The Development of the Russian state in Connection with its Struggle for Independence (until the 19<sup>th</sup> Century)]. *Uchenyye trudy VIYUN*. Vyp. 8. S. 126–152. [In Russian]

Yushkov, S. V. 1950. *K voprosu o soslovno-predstavitel'noy monarkhii v Rossii* [On the Issue of Estate-Representative Monarchy in Russia]. *Sovetskoye gosudarstvo i pravo*. № 10. S. 38–51. [In Russian]

Yankovskiy, M. 1907. *O Zemskom sobore* [About the Zemsky Cathedral]. Moskva: Universitetskaya tipografiya. [In Russian]